

ЛИНГВИСТИКАЛИНГВИСТИКАLINGUISTICS*Каратаева С.К.*

**ИРАН ТИЛДЕРИНЕН ӨЗДӨШТҮРҮЛГӨН
СӨЗДӨРДҮН КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ФОНЕТИКАЛЫК
МОДИФИКАЦИЯСЫ**

Каратаева С.К.

**ФОНЕТИЧЕСКАЯ МОДИФИКАЦИЯ ИРАНСКИХ
ЗАИМСТВОВАНИЙ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ**

S.K. Karataeva

**PHONETIC MODIFICATION OF IRANIAN BORROWINGS
IN THE KYRGYZ LANGUAGE**

УДК:821.512.154(043.3)

Иран тилдеринен кыргыз тилине өздөштүрүлгөн сөздөрдүн курамындагы созулма үндүүлөрдүн комбинатордук өзгөчөлүктөрү ретроспективдүү пландан жана фоно-акустикалык аспектиден иликтөөгө алынышы бул илимий изилдөөнүн жаңылыгы болуп саналат. Созулма үндүүлөрдүн семантикалык өзгөчөлүктөрү менен бирге физикалык (табигый) мүнөзүн изилдөө тилдин ой жүзүртүү менен болгон байланышын так аныктап, фонетикалык маанинин бир градациядан экинчисине, б.а., сандан сапатка, тескерисинче, сапаттан санга өтүү критерийлерин көрсөтөт. Ошондой эле, кванттык созулмалуулук маселесинин коюлушу, жалпы эле тилдик структуранын негизи катары созулмалардын суперсегменттик динамикасы жөнүндөгү маселенин каралышы биздин изилдөөбүздүн жаңылыгы болуп саналат. Изилдөөнүн иллюстрациялык материалдары К.К. Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүнөн» алынып, жалпысынан созулма үндүүлөр катышкан 80 чукул сөз талданды. Иран тилдериндеги созулма үндүүлөрдүн сөздүн курамындагы бир нече позициясы аныкталып, алардын фонетикалык субституциясы кыргыз тилинин ички фонетикалык мыйзамдарынын негизинде ишке ашары далилденди.

Негизги сөздөр: иран тилдери, перс тили, тажик тили, созулма үндүүлөр, фонема, үндүүлөрдүн корреляциясы, өздөштүрүлгөн сөздөр, фонетикалык структура, өздөштүрүү процесси, фонетикалык трансформация.

Новизна данной статьи заключается в том, что ретроспективный план и фоно-акустический аспект долгих гласных в заимствованных словах с иранских языков в кыргызском языке и комбинаторные особенности их до сих пор не были объектом научного исследования. Тем более, изучение физической (естественной) природы долгих гласных

наряду с семантическими особенностями четко определяют взаимосвязь языка с мышлением и показывает критерии перехода с одной градации фонетической значимости на другую, т. е., от количества к качеству и обратно. Следовательно, сама постановка вопроса квантовой протяженности, суперсегментной динамики долгих гласных как основа языковой структуры вообще, является новизной нашего исследования также. Иллюстративные материалы исследования были взяты из «Кыргызско-русского словаря» К.К. Юдахина, и в общей сложности было проанализировано 80 слов с долгими гласными. Идентифицировано несколько позиций долгих гласных в иранских языках, и было доказано, что их фонетическая субституция происходит на основе внутренних фонетических законов кыргызского языка.

Ключевые слова: иранские языки, персидский язык, таджикский язык, долгие гласные, фонема, корреляция гласных, заимствованная лексика, фонетическая структура, процесс заимствования, фонетическая трансформация.

The novelty of this article is that the retrospective plan and the phono-acoustic aspect of long vowels in borrowed words from Iranian languages in the Kyrgyz language and their combinatorial features have not yet been the subject of scientific research. Moreover, studies of the physical (natural) nature of long vowels along with semantic features clearly define the relationship of language with thinking and show the criteria for the transition from one gradation of phonetic significance to another, i.e., from quantity to quality and vice versa. Consequently, the very formulation of the question of quantum extent, super-segment dynamics of long vowels as the basis of the linguistic structure in general, is the novelty of our study as well. Illustrative research materials were taken from the “Kyrgyz-Russian Dictionary” by K.K. Yudakhin, and a total of 80 words

with long vowels were analyzed. Several positions of long vowels in Iranian languages were identified, and it was proved that their phonetic substitution occurs on the basis of the internal phonetic laws of the Kyrgyz language.

Key words: Iranian languages, Persian, Tajik, long vowels, phoneme, vowel correlation, borrowed vocabulary, phonetic structure, borrowing process, phonetic transformation.

Иран тилдери тектик жактан дүйнө тилдеринин индоевропа бүлөсүнө кирип, фонетикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөрдүн негизинде батыш жана чыгыш топторуна бөлүнөт. Батыш иран тилдерине байыркы перс, орто перс, жаңы перс (IX-XV кк. перс-тажик адабий тили жана азыркы перс тили), тажик, дари, тат, күрт сыяктуу тилдер кирсе, чыгыш тобу байыркы тилдерден согду, хорезми, азыркы афган (пушту), осетин, ягноб сыяктуу тилдерди өз ичине камтыйт. Ал эми “иран” деген сөздүн өзүнө келе турган болсок, “агуа” б.з.ч. II-I кк. Түндүк Индия жана Иран тайпак тоолорун мекендеген байыркы индоиран урууларынын өз аталышы [1, 10]. Учурда иран тилдери жана диалектилери батышта Тигр бассейнинен Инд дарыясы, чыгышта Чыгыш Түркстан, түндүктө Кавказ тоолорунан Перс булуңуна, түштүктө Аравия деңизине чейинки аймактарда таралган.

Түрк тилдери анын ичинде кыргыз тили иран тилдери менен байыртадан бери тилдик байланышта болуп келген. Түрк жана иран тилдүү элдердин ортосундагы байланыш тууралуу алгачкы маалымат VI к. таандык. Бул мезгилде Орто Азия чөлкөмү экономикалык-маданий өнүгүүнүн тилкесине түшүп, чоң шаарлар салынып, жер иштетүү, кол өнөрчүлүк өнүгүп, соода байланышы күчөйт. Биздин замандын алгачкы кылымдарында көчмөндөрдүн ата конушу болуп саналган Жети-Сууга, анын ичинде Талас өрөөнүнө Орто Азиянын борборундагы Заравшан дарыясын бойлоп жашаган согду урууларынын көчүп келиши менен байыркы кербен жолдору жандана баштайт. Согдулар Орто Азия менен Ыраакы Чыгыштын ортосунда соода байланыштарын жана Улуу Жибек Жолун бойлото соода колонияларынын түзүлүшүндө зор кыймылдаткыч күч болуп калышат. Окумуштуулардын пикиринде, согду тили (иран тилдеринин чыгыш тобуна кирген байыркы тил – *авт.*) Мерванын түштүк-батышынан Монголияга чейинки аймактарда *lingua franca*’нын кызматын аткарган [1, 15]. Согдулардын тагдыры Персиянын жана Түркстандын тарыхындагы мусулман мезгили менен байланышта каралышы зарыл. Биринчиден, чыгыш иран тилдери (согду, тохар) акырындап перс адабий тили тарабынан сүрүлүп чыга баштайт, экинчиден, иран тили менен түрк тилдеринин кагылышуусунда түрк тилдери

жеңишке жетишет [2, 37]. Бирок согдулар жок болуп, же башка аймакка ооп кетпейт, мурунку эле чек арада жашап кала беришет. М.Кашгаринин маалыматына таянсак, «Сугдак, Кенджак жана Аргу, андан ары Баласагын, Тараз жана Ак шаарынын (Медикат-ал-Бейда) отурукташкан эли менен аралашкандар эки тилде, согду жана түрк тилдеринде сүйлөшкөн [3, 95]. Демек, согдулар түрк тилинде да, согду тилинде да сүйлөй билишкен, бирок согду тилинде гана сүйлөгөндөр калган эмес.

Бул аймактарды VIII к. арабдардын басып алуусу жергиликтүү (айрыкча шаарларда) элдердин этникалык курамына кыйла таасирин тийгизет. Бирок көп өтпөй, IX к. баштап Тахрид жана Саманиддердин мамлекеттеринин түзүлүшү менен араб халифаты алсызданып, араб тили мурунку таасирин жогото баштайт. IX-X кк. Хорасан менен Мавераннахрда жергиликтүү иран тилдүү элдердин жана Бухарадагы тажик урууларынын тилдеринин негизинде *pārsī-yi dari* же *fārsī* деген ат менен белгилүү болгон адабий тил калыптанат. Ушул кылымдарда перс тили араб графикасына өтүп, азыркы Иран, Афганистан, Орто Азия аймагында жашаган элдердин орток жазма адабий тилине айланат. Е.Бертельстин пикиринде, XV к. чейин перс адабий тили менен тажик тилинин ортосунда дээрлик тилдик ажырым болгон эмес. XVI к. баштап перс-тажик тилдик биримдиги бузулуп, өз алдынча перс жана тажик тилдери калыптанат [4, 15]. X-XV кылымдар аралыгында перс-тажик адабий тилинде Рудаки, Фирдоуси, Омар Хайям, Джами сыяктуу көркөм сөз чеберлеринин чыгармалары жаралат. Жыйынтыгында, миң жылдан ашуун иран-түрк тилдик байланышынан иран (негизинен перс) лексикасы Орто Азия, Иран, Закавказье жана Кичи Азиядагы түрк тилдерине кабыл алынган. Орто Азия чөлкөмүндөгү түрк тилдери, өзгөчө өзбек, түркмөн, уйгур, андан соң кыргыз, казак тилдери иран тилдеринин сөздүк корунтулусуна сиңирген. Мындай тилдик карым-катыштын эки тилде бирдей жүргөндүгүн иран тилдериндеги араб сөздөрүнөн кийинки чоң субстраттык катмарды түзгөн түрк лексикасы далилдей алат [1, 43].

Иран тилинен өздөштүрүлгөн сөздөр кыргыз тилине негизинен оозеки тил аркылуу киргендиктен, өздөштүрүлгөн лексиканын таралышында диалектилик өзгөчөлүктөр байкалат. Мисалы, азыркы кыргыз тилинин түштүк жана ичкилик диалектилеринде адабий тилге салыштырмалуу иран сөздөрү жыш колдонулат. Азыркы кыргыз тилинин курамындагы иран лексикасы сөздүк курамдын ажырагыс бөлүгүнө айлангандыктан, аларды төл сөздөрдөн айрып кароо

бир топ кыйын. Кыргыз тили типологиялык түзүлүшү боюнча агглютинациялануучу тил болгонуна карабастан, иран тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөр анын сөздүк коруна бекем отурган. Өздөштүрүлгөн сөздөрдүн көпчүлүгү деривация процессине катышып, жаңы сөздөрдүн жасалышына негиз болгон.

Перс тилинин тарыхы үч мезгилге ажырайт: байыркы перс тили, орто перс тили жана жаңы перс тили. Байыркы перс тилиндеги үндүүлөрдүн сандык белгиси боюнча корреляциясы орто перс тилинде сакталган: а-ā, и-ī, у-ū. Орто перс тилинде байыркы дифтонгдордун [ай] > [ē], [ау] > [ō] созулма үндүүлөргө өтүшү байыркы вокалдык системанын өзгөрүшүнө негиз болгон. Ошентип, орто перс тилинде 8 фонема болгон: созулмалар – [ā], [ī], [ū], [ō], [ē], кыска үндүүлөр – [a], [i], [u]. Жаңы перс, pārsī-yi dari же перс-тажик тилинде вокалдык системанын үн узундугу боюнча фонологиялык корреляциясы сакталуу менен, орто перс тилинде башталган дифтонгдордун монофтонгдошуусу аяктаган. Азыркы перс жана тажик тилдеринин фонетикалык системасында үндүүлөр сандык белгиси эмес, сапаттык жактан карама-каршы коюлушун буга чейин жүргөн фонетикалык процессин жыйынтыгы катары карашыбыз зарыл.

Азыркы перс тилинин вокалдык системасы сапаттык жактан өзгөрүүгө учураган. Үндүүлөр үн узундугу боюнча эки типке ажырайт: 1) созулма (туруктуу) үндүүлөр – [ā], [ū], [ī]; 2) кыска (туруксуз) үндүүлөр – [ə], [e], [o]. Созулмалар кыска үндүлөрдөн айырмаланып, чыңалуу менен айтылгандыктан, басым түшпөгөн учурда да үндүн узундугун жоготпойт [5, 23]. Ошол себептен перс тилинде созулмалар – туруктуу, кыска үндүүлөр – туруксуз үндүүлөр деп да аталат. Үндүүлөрдүн туруктуулугу үн узундугуна гана эмес, алардын сапатына да таасирин тийгизет. Созулма үндүүлөр сөздөгү ээлеген фонетикалык позициясынан көз карандысыз фонемалык дифференциалдык белгилерин сактаса, кыска үндүүлөр комбинатордук фонетикалык шарттарга ылайык өзгөрүп турат.

Перс адабий тилинде басыңкы мүнөздөгү [ei], [oʊ] дифтонгдору кийинки инновациялык көрүнүш. Алардын экинчи элементи муун түзбөгөндүктөн, чыңалуусуз айтылат. Дифтонгдор сөз тизмегинде үнсүздөрдөн мурун бардык позицияда, же аяккы муунда келет. Үндүүлөрдөн мурун келбейт, келген учурда дифтонг биримдигин жоготуп, муун түзбөгөн экинчи элементи үнсүзгө өтүп кетет: [ei]→[ей], [oʊ]→[ов] [6, 13].

Үндүүлөрдүн сапаттык мүнөздөмөсү боюнча тажик тилиндеги үндүүлөр перс-тажик адабий тилине

жакын. Тажик тилинде 6 үндүү анын ичинде: [a], [i], [y] – туруксуз, [ê], [ô], [ÿ] – туруктуу үндүүлөр. Тажик тилинде перс-тажик адабий тилиндеги 8 үндүү сапаттык жагынан окшош, бирок үн узундугу боюнча өзгөчөлөнгөн үндүүлөрдүн биригишинен 6 үндүүгө кыскарган [7, 22-23].

Азыркы кыргыз адабий тилинде 14 үндүү тыбыштын алтоо созулма жана сегизи кыска үндүү. Кыска жана созулма үндүүлөр үн узундугу боюнча айырмаланып, алардын ар бири фонемалык касиетке ээ. Иран тилдери менен азыркы кыргыз тилдеринде үндүүлөр системасы, анын ичинде созулмалар сан жагынан бирдей эмес. Азыркы кыргыз тилинде – 6 созулма үндүү болсо, перс, тажик тилдеринин вокалдык системасында 3 созулма (туруктуу) үндүү бар. Ошондон улам, иран тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөр кыргыз тилинин тыбыштык системасына ылайыкташтырылып алынган.

Бүгүнкү күндө кыргыз тил илиминде иран тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн курамындагы туруктуу үндүүлөрдүн фонетикалык субституциясы алгылыктуу иликтөөгө алына элек.

1. Перс тилиндеги [ā] созулмасы эриндешип айтылат, басым түшпөгөн учурда да кыскарбайт, тажик тилиндеги [ô] туруктуу үндүүсүнө, кээде [a] туруксуз үндүүсүнө дал келет [8, 56]. Сөз башында: Созулма [ā] оозеки кепте [н] жана [м] тыбыштарынын алдында [ū] созулмасына өтүп айтылат. Жогоруда белгиленгендей, иран сөздөрү көпчүлүк учурда кыргыз тилине оозеки кеп аркылуу өздөштүрүлгөндүктөн, мындай позициялык өзгөрүү кыргыз тилинде да сакталган. Бирок кабыл алган тилдин ички мыйзамдарына ылайык, артикуляциялык мүнөздөмөсү боюнча [ū] фонемасына жакын [ō] созулмасына өткөн: *n. Амд* [āməd] «ийгилик, жолу болуу»; *кырг.* оомат «оңтойлуу жакшы убак» маанисин берет; *сал. өзб.* омад. Сөз ортосунда: *n.* دانا [dānā] «билгич, акылман, жөн билги»; *таж.* дōнистан; *кырг.* даана баштапкы маанисин сактоо менен, маанилик жактан дифференцияланган: 1) «иштин жөнүн билген, акылман», 2) «белгилүү, таанымал», 3) «ачык, айкын, так» [9, 144]; *сал. каз.* дана, *өзб.* доно, *уйг.* دانا [дана]; *n.* دانه [дāне] 1) «урук, дан», 2) «даана (*майда предметтерге санак жүргүзүүдө колдонулуучу нумератив*)»; *таж.* дōна; *кырг.* даана, нумеративдик маанисинде кабыл алынган; *сал. каз.* дана, *өзб.* дона, *уйг.* دانه [дāнә]; *n.* دانشمند [дāнишменд] 1) «окумуштуу», 2) «акылман»; *таж.* дōнишманд; *кырг.* даанышман «акылман, көсөм, кемеңгер» семалары белгилүү; *сал. каз.* данышпан, *өзб.* донишманд 1) «окумуштуу», 2) «акылман»; *уйг.* دان □ دانشمند [данишмән]; *n.* زاده [зāде] 1) туулган, келип чыгышы; 2) уулу;

кырг. заада “тегин, тукумун, ким экендигин көрсөтүүчү сөз”; *сал. каз.* зады, *уйг.* زاده [задә]; *п.* نام [nām] «ат, аталыш»; *таж.* нôm; *кырг.* “наам” маанилик дифференциялык жактан айырмаланган семаларга ээ болгон: 1) “ат, ысым”, 2) “кандайдыр бир кызмат абалын, адистигин аныктоочу аталыш, сиңирген эмгеги үчүн берилген ардактуу даража” [9, 448]; *сал. каз.* нам, *өзб.* ном, *уйг.* نام [нам]; *п.* نامرد [nām-рәрд] 1) «жакшылыкты билбеген, ыраазы болбогон», 2) «шүмшүк, жүлүк; митаам»; *кырг. түш.* наамарт «жакшылыкты билбеген, ыраазы болбогон» маанисинде колдонулат; *сал. каз.* нәмәрт, *өзб.* номард, *уйг.* نامەرت [намәрт]; *п.* خانه [xāne] 1) “үй-жай, турак-жай”, 2) “столдун бир бөлүгү”; *таж.* хона; *кырг. түш.* каана//кана “бөлмө” маанисине ээ; “кана” фонетикалык дублетинен аналитикалык ыкманын негизинде “турак-жай” семасын алып жүргөн түрдүү лексемалар жасалган: *дарыкана, саманкана, данкана ж.б. сал. каз.* хана, *өзб.* хона, *уйг.* خانا [хана]; *Сөз аягында:* *п.* خدا [ходә] «кудай»; *таж.* хода; *кырг.* кудаа//кудай фонетикалык дублеттеринде өздөштүрүлгөн; *сал. каз.* құдай, *өзб.* худо, *уйг.* خدا [худа].

2. Перс адабий тилинде бир лексеманын курамында [ā] созулмасы эки жолу кездешкен учурлар бар. Кыргыз тилине мындай тыбыштык турпаттагы сөздөр мүнөздүү болбогондуктан, өздөштүрүү процессинде туруктуу үндүүлөрдүн бири кыска үндүү менен алмашкан: *п.* نادان [nā-dān] “билимсиз, түркөй”; *таж.* нодон; *кырг.* наадан “билимсиз, окубаган, маданиятсыз”; *сал. каз.* надан, *өзб.* нодон, *уйг.* نادان [надан]; *п.* نانوائى [nān-wāyī] «наабай»; *таж.* нонпазии; *кырг.* наабай; *сал. каз.* наубай, *өзб.* нонпаз//новвой, *уйг.* ناۋاي [навай]; *п.-ар.* ناراضى [nārāzī] «ыраазы эмес»; *таж.* норози; *кырг.* нааразы «көңүлүнө жакпаган абал»; *сал. каз.* наразы, *өзб.* норози, *уйг.* نارازى [нарази].

3. Айрым учурда сөз аягындагы [ā] туруктуу үндүүсү кыргыз тилинде [э] созулмасына өтүп айтылат: *п.* يا [yā] «же»; *таж.* è [yō]; *кырг.* жэ//же тыбыштык варианттарында колдонулат; *сал. каз.* жэ, *уйг.* يە [yā].

4. Перс адабий тилиндеги [ā] созулмасы көмөкчүл [ә] жана түпчүл [а] үнсүздөр менен катар келгенде, кыргыз тилинде [өө], [ээ] созулмаларына трансформацияланат: *п.* گناه [гонāh] “айып, күнөө”; *таж.* гунах; *кырг.* күнөө “айып, кылмыш; жазык”; *сал. каз.* күнә, *өзб.* гунох, *уйг.* گناه [гунах]; *п.* گاه [gāh] 1) учур, айрым учурда 2) орун; *таж.* гох; *кырг.* кээ “айрым, кайсы бир”, кээде // кээ-кээде “айрым учурда” маанилери белгилүү; *сал. каз.* кей, *өзб.* гох-гох // гохо, *уйг.* گاه [гах]; *п.* شاه [шāh] “падыша, монарх”; *таж.* шōх; *кырг.* шаа // шад фонетикалык дублеттеринде колдонулат; *сал. каз.* шах, *өзб.* шах, *уйг.* شاه

[шах]; *п.* شاهباز [шāh-bāz] «ылаачын, шумкар»; *таж.* шохин; *кырг.* шаабаз.

5. [ā] туруктуу үндүүсү айн [ع] менен тизмектешип келгенде, кыргыз тилинин фонетикалык структурасына мүнөздүү болбогон [ع] түшүп калып өздөштүрүлгөн. Мындай тыбыштык тизмектер иран тилдеринин төл лексикасына мүнөздүү эмес, араб сөздөрүндө учурайт. Мисалы: *п.* زراعت [zerā'et] “дыйканчылык”; *кырг.* зыраат “дыйканчылык, жер иштетүүчүлүк”.

6. [ә] + көмөкчүл [ә] + [ā] тыбыштык тизмектеги айкалыштар кыргыз тилине оошкондо, туруксуз жана туруктуу үндүүнүн ортосундагы көмөкчүл үнсүз түшүп калып, эки үндүү биригип, созулма [aa] фонемасын берет. Мындай учурда үнсүз тыбыштын эки жагындагы үндүүлөр артикуляциялык жактан окшош болсо, созулма үндүүгө өтүүгө оңой болгон. Мисалы: *п.* اژدها [эждәhā] «ажыдаар»; *таж.* аждахо; *кырг.* ажыдаар; *сал. каз.* айдаһар, *өзб.* аждар, *уйг.* ئژدەر [эждәр]; *п.* بهار [бәhār] “жаз”; *таж.* бахор; *кырг.* “баар” формасында, 1) “көктөм, эрте жаз”, 2) “ыракат, бакыт” маанилеринде колдонулат; *сал. каз.* баһар, *өзб.* бахор, *уйг.* باھار [bahar]; *п.* بها [бәhā] «баа, акы»; *таж.* бахо; *кырг.* “баа” тыбыштык турпатында кездешет; *сал. каз.* бага, *өзб.* бахо, *уйг.* باھا [baha]; *ир.* نهار [nahār] «түшкү тамак»; *кырг.* наар «тамак» маанисинде өздөштүрүлгөн; *сал. каз.* нәр, *өзб.* наҳорлик “эртең мененки тамак”; *п.* جهاز [джеhāz] «ээр»; *кырг.* жааз “желдик” маанисинде өздөштүрүлгөн; *п.* جهان [джеhān] «дүйнө, аалам»; *кырг.* жаан “дүйнө, аалам” семантикасында колдонулат; *сал. каз.* жиһан, *өзб.* жаҳон, *уйг.* جاھان [жаҳан]; *п.* جهانگیر [джеhān-gīr] 1) «дүйнөнү багындыруучу», 2) «дүйнөлүк»; *кырг.* жаангер//жаангир фонетикалык дублеттеринде колдонулуп, 1) “дүйнөнү багындыруучу”, 2) “империалист” маанилерине ээ; *сал. каз.* жиһангер “жолоочу”; *өзб.* жаҳонгир, *уйг.* جاھانگیر [жаҳангир].

7. Жогоруда перс адабий тилинде [ei], [oʊ] ба-сыңкы дифтонгдору бар экендиги белгиленген. [oʊ] дифтонгу сөз башында келбейт, сөз аягында жана сөз ортосунда келгенде [oʊ], үндүүдөн мурун келсе [ов] болуп айтылат. Негизинен [oʊ] дифтонгу катышкан лексемалар кыргыз тилинде [oo] созулмасына өткөн: *п.* سودا [соуда] «соода-сатык»; *таж.* савдо; *кырг.* соода “товарларды сатуу же сатып алуу иши”; *сал. каз.* сауда, *өзб.* савдо, *уйг.* سودا [сода]; *п.* سوغات [соугāt] «саякаттан алып келинген белек»; *кырг.* соогат // соога фонетикалык дублеттеринде өздөштүрүлүп, маанилик жылышууга учураган: “түшкөн олжодон берилүүчү сыйлык, ыйгарылган шыбага” [9, 536]; *сал. каз.* сауға, *өзб.* совға, *уйг.* سوۋغات [совгат]; *п.* نوروز [ноуруз]

«нооруз»; *таж.* Навруз; *кырг.* Нооруз “чыгыш жыл эсеби боюнча жаңы жылдын биринчи күнү”; *сал. каз.* Наурыз, *өзб.* Навроз, *уйг.* Навруз.

Иран тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн курамындагы үндүүлөрдүн баары эле созулмалуулугун сактаган эмес: *п.* افتاب [āftāb] «күн» – *кырг.* аптап, *п.* استا [ustā] «мастер» – *кырг.* уста, *п.* زردآلو [zerdālū] «өрүк» – *кырг.* 1) «өрүктүн бир сорту», 2) Зардалы (жердин аталышы) ж.б.

Азыркы перс тилинде [й] созулмасы [и] кыска үндүүсүндөй артикуляцияланганына карабастан, өзүнүн фонемалык сапатын жоготпойт. [й] созулмасы катышкан сөздөр кыргыз тилинде [и] же [е], айрым учурда үндөштүк мыйзамына ылайык [ү] кыска үндүүлөрүнө туура келет: *ур.* فارسی [fārsī] «фарси» – *кырг.* «перс//фарси»; *ур.* امیر [āmīr] «эмир, өкүмдар» – *кырг.* «эмир»; *ур.* زیرک [zīrīk] «зээндүү, зирек» – *кырг.* «зирек», *ур.* تیشه [tīshē] «топор» – *кырг.* теше, *ур.* امید [umīd] «надежда» – *кырг.* үмүт ж.б.

Жыйынтыктап айтканда, изилденген факты-материалдар көрсөткөндөй, иран тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн баары фонетикалык жактан бирдей өзгөрүүгө учураган эмес. Алардын айрымдары кыргыз тилинин ички мыйзамына ылайык фонетикалык жана семантикалык жактан өзгөрүүгө учурап өздөштүрүлсө, айрым сөздөр түпкү тилдеги турпаты менен кабыл алынган. Иран сөздөрүндөгү созулмалардын жана тыбыштык айкалыштардын кыргыз тилиндеги субституциясына байкоо жүргүзүү үчүн Орто Азия ареалындагы казак, өзбек жана уйгур тилдеринин фактылары салыштырылды. Мындай өтө кенен лингвогеографиялык аймактын фактыларын камтуу менен иран сөздөрүнүн кыргыз тилиндеги трансформациясындагы өзгөчөлүктөрдү байкоого кенен мүмкүнчүлүктөр ачылары белгилүү болду.

Адабияттар:

1. Оранский И.М. Введение [Текст] / И.М. Оранский // Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки. - Москва: Наука, 1979. - С. 10-81.
2. Бартольд В. К вопросу об языках согдийском и тохарском [Текст] / В.Бартольд // ИРАН. - Т.1. - М., 1926. - С. 29-41.
3. Бернштам А.Н. Первая согдийская колонизация Семиречья и возникновение Тараза V в. [Текст] / А.Н. Бернштам // Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана. - Ч.1. - С. 94-101.
4. Бертельс Е.А. Учебник персидского языка [Текст] / Е.А. Бертельс. - Ленинград: Изд. Ленинградского Восточного Института, 1932. - 417 с.
5. Рубинчик, Ю. А. Современный персидский язык [Текст] / Ю.А. Рубинчик. - Москва: Изд. Восточной литературы, 1960. - 144 с.
6. Овчинникова И.К. Учебник персидского языка [Текст] / И.К. Овчинникова. - М.: Изд. Московского университета, 1956. - 440 с.
7. Персидский, таджикский, дари [Текст] / В.И. Ефимов, В.С. Расторгуева, Е.Н. Шарова // Основы иранского языкознания. Новоиранские языки: западная группа, прикаспийские языки. - М.: Наука, 1982. - С. 5-287.
8. Расторгуева В.С. Сравнительно-историческая грамматика западно-иранских языков: Фонология [Текст] / В.С.Расторгуева. - Москва: Наука, 1990. - 253 с.
9. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] / Редакторлор: Э. Абдулдаев, Д. Исаев. - Фрунзе: Мектеп, 1969. - 775 б.
10. Казахско-русский словарь [Текст] / Под редакцией Р.Г. Сыздыкова, К.Ш. Хусаин. - Алматы: Дайк-Пресс, 2008. - 962 с.
11. Кыргызча-орусча сөздүк [Текст] / Составил: К.К. Юдахин. - Москва: Советская энцикл., 1985. - Т.1. - 503 б.
12. Кыргызча-орусча сөздүк [Текст] / Составил: К.К. Юдахин. - Москва: Советская энцикл., 1985. - Т.2. - 473 б.
13. Новый русско-таджикский словарь [Текст] / Составил: Я.Калонтаров. - Душанбе, 2007. - 272 с.
14. Персидско-русский словарь [Текст] / Составил: Проф. Б.В. Миллер. - Москва: Гос. изд. иностранных и национальных словарей, 1950. - 1151 с.
15. Русско-Персидский Словарь [Текст] / Составил: А.О. Хашабь. - С.-Петербург: Типо-Литография Н.Евстифьева, 1906. -364 с.
16. Узбекско-русский словарь [Текст] / Под ред.: Т.Н. Кары-Ниязов, А.К. Боровков. - Ташкент: Узб. фил. АН СССР, 1941. - 375 с.
17. Уйгурско-русский словарь [Текст] / Составил: Э.Н. Наджип. -Москва: Советская энциклопедия, 1968. - 829 с.